

АСПІРАНТСЬКІ СТУДІЇ

УДК 373.3.015.31:17.022.1

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ПОНЯТЬ ТА УЯВЛЕНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ

Яна Григор'єва

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті досліджено процес формування морально-етичних понять та уявлень молодших школярів. Моральний розвиток на початковому етапі навчання відіграє ключову роль у становленні світогляду дитини, її поведінки та взаємин із соціальним оточенням. Підкреслено, що молодший шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку моральної свідомості, оскільки саме в цьому віці діти активно засвоюють соціальні норми й цінності шляхом спостереження, наслідування та спілкування. У статті проаналізовано психологічні та педагогічні особливості молодших школярів, що визначають специфіку їхнього морального становлення, зокрема емоційну чутливість, сугестивність та потребу в схваленні. Розглянуто поетапність засвоєння морально-етичних понять: від емоційно-чуттєвого сприймання до осмислення й інтеріоризації моральних норм, а також їхнього практичного застосування у поведінці. Особливу увагу приділено ролі вчителя у цьому процесі: його особистому моральному прикладу, використанню виховних ситуацій, організації ціннісно-орієнтованого спілкування та співпраці з родинами учнів. Наголошено на необхідності створення морально збагаченого освітнього середовища та інтеграції морального виховання в усі сфери шкільного життя. Зроблено висновок, що цілеспрямована й послідовна педагогічна робота є передумовою формування моральної свідомості та соціально відповідальної особистості.

Ключові слова:

морально-етичне виховання; морально-етичні цінності; морально-етичні поняття та уявлення; молодші школярі.

Resume:

Hryhorieva Yana. Formation of Moral and Ethical Concepts and Ideas in Younger Schoolchildren: Features and Significance.

The article examines the process of forming moral and ethical concepts and ideas in younger schoolchildren. Moral development at the initial stage of education plays a key role in the formation of a child's worldview, his behavior and relationships with the social environment. It is emphasized that the younger school age is a sensitive period for the development of moral consciousness, since it is at this age that children actively learn social norms and values through observation, imitation and communication. The article analyzes the psychological and pedagogical features of younger schoolchildren, which determine the specifics of their moral formation, in particular emotional sensitivity, suggestibility and the need for approval. The stages of assimilation of moral and ethical concepts are considered: from emotional and sensory perception to understanding and internalization of moral norms, as well as their practical application in behavior. Special attention is paid to the role of the teacher in this process: his or her personal moral example, the use of educational situations, the organization of value-oriented communication and cooperation with the families of students. The need to create a morally enriched educational environment and integrate moral education into all areas of school life is emphasized. It is concluded that purposeful and consistent pedagogical work is a prerequisite for the formation of moral consciousness and a socially responsible personality.

Key words:

moral and ethical education; moral and ethical values; moral and ethical concepts and ideas; younger schoolchildren.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку людства паралельно з прогресом у промисловості та інформаційній сфері йде загострення кризи морального та духовного розвитку як суспільства в цілому, так і кожної людини в цьому суспільстві окремо.

У вихованні гармонійно розвинутої, багатогранної духовно особистості, яка має риси морально-вихованої людини, значна роль належить морально-етичному вихованню. В нашому сьогоденні в педагогічній науці та освіті пріоритетним напрямом все частіше визначають саме морально-етичне виховання дітей, оскільки досягнення цілей морально-етичного виховання сьогодні відкриває можливості та створює ресурси для ефективного розв'язування проблем українського суспільства в майбутньому (криза морального та духовного розвитку, соціальні конфлікти, міжнаціональна напруга,

соціокультурний простір, єдність соціуму). А особливої актуальності набуває цей процес саме у молодшому шкільному віці, оскільки цей період є найбільш чутливим для закладання основ моральної свідомості, норм поведінки та світоглядних установок.

Надати дітям знання про норми поведінки та контролювати виконання ними цих правил – нескладно. Найскладнішим є вироблення у дітей правильного ставлення до моральних норм, наслідувати хороше та вміти протистояти поганому. При цьому важливим є і те, як це робити: процес має бути не нав'язливим, а творчим та живим. Як зазначав В. Сухомлинський: «... вчення – це, перш за все, живі людські відносини. В основі цих взаємин має бути доброзичливість – абетка культури» (Сухомлинський, 1977, с. 118).

Формування морально-етичних цінностей у молодших школярів – це дуже складний та багатосторонній процес (єдність цілей, гуманістичний склад, методи, форми та засоби виховання і навчання), завдяки якому відбувається становлення особистості дитини. Але, попри наявності науково-методичного забезпечення в початковій школі, певних нововведень та прогресу в педагогічному процесі, все ще спостерігається недостатня цілеспрямованість у формуванні морально-етичних орієнтирів, недооцінка їхнього значення у формуванні гармонійної, соціально відповідальної особистості. Зокрема, сучасні соціокультурні виклики – інформаційне перевантаження, знецінення моральних авторитетів, зниження рівня міжособистісної емпатії – потребують переосмислення методів та підходів до морально-етичного виховання молодших школярів.

Таким чином, постає проблема виявлення педагогічних умов, особливостей, чинників та значення формування морально-етичних цінностей у молодших школярів з урахуванням потреб сучасного освітнього простору. Це зумовлює необхідність теоретичного осмислення та практичного вдосконалення системи морально-етичного виховання у початковій ланці освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи актуальність обраної теми було розглянуто дослідження сучасних науковців, педагогів, психологів, які у своїх працях розглядають формування морально-етичних цінностей молодших школярів з різних сторін цього процесу. М. Копчук-Кашецька – українська дослідниця, її наукова праця зосереджена на морально-етичному вихованні молодших школярів, формуванні в них морально-етичних цінностей на уроках народознавства, вкладі українського народу в цей процес. Психолог І. Зубрицька-Макота – розглядає моральну свідомість як морально-психологічний компонент складової системи національної безпеки (Зубрицька-Макота, 2012, с. 58). І. Булах у своєму дослідженні визначає психологічні особливості й ціннісні орієнтації молодших школярів та підлітків.

Теоретичні основи формування морально-етичних цінностей дітей, їхньої суті та умов, необхідних для цього, заклали такі українські педагоги-науковці як В. Сухомлинський, І. Бех, О. Савченко, І. Зязюн, А. Костецький, П. Яцик, Г. Кульчицька та ін.

Проте, попри численні дослідження, питання формування морально-етичних понять, уявлень та цінностей у молодших школярів залишається актуальним і потребує додаткового вивчення,

зокрема в контексті специфіки молодшого шкільного віку.

Формулювання цілей статті. Метою статті є теоретичне обґрунтування значення та особливостей формування морально-етичних понять та уявлень молодших школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Молодший шкільний вік займає особливе місце через свою важливість у розвитку дитини. У цей період відбуваються значні зміни у дитячій психіці. Все, що вона вбирає в себе, весь її навколишній світ сприяє формуванню теоретичного мислення в легких, доступних для її віку формах. Морально-етичне виховання є важливим саме у період молодшого шкільного віку оскільки діти, опановуючи прості моральні норми через казки, ігрові ситуації, інсценування, навчаються слідувати ним у різних життєвих ситуаціях.

У молодших школярів мислення знаходиться на етапі переходу від наочно-образного до словесно-логічного та поняттєвого. Це означає, що і такі процеси як аналіз, синтез та узагальнення, якими дитина володіла певною мірою до школи, також починають перебудовуватись. Але поки що перевага належить зовнішнім чуттєвим ознакам і властивостям. Також в період молодшого шкільного віку активно формується особистість дитини та відбувається розвиток індивідуальних механізмів поведінки. Саме цей вік є початком формування моральної регуляції.

Одним із ключових завдань сучасної освіти є формування морально зрілої особистості, яка здатна діяти відповідально, дотримуючись загальнолюдських морально-етичних цінностей. У Концепції «Нова українська школа» успішний випускник – це «цілісна особистість, усебічно розвинена, здатна до критичного мислення; патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини; інноватор, здатний змінювати навколишній світ, розвивати економіку за принципами сталого розвитку, конкурувати на ринку праці, учитися впродовж життя» (Нова українська школа..., 2016, с. 6). Такий підхід вимагає особливої уваги до формування у дітей молодшого шкільного віку чітких морально-етичних понять як основи для подальшого розвитку громадянської свідомості та активної життєвої позиції. В сучасному світі в школі обсяг змісту освіти стає все більшим, а його внутрішня структура – складнішою, тому і роль морального-етичного виховання у навчальному процесі зростає. Оскільки моральні знання є такими ж важливими як і знання з будь-якої іншої дисципліни, діти знайомляться з

моральними поняттями у ході вивчення навчальних предметів. Специфічною особливістю є те, що процес морально-етичного виховання неможливо виокремити у якийсь спеціальний виховний процес. Морально-етичні уявлення молодших школярів формуються під час їхньої різноманітної діяльності (в іграх, навчанні, спілкуванні, відпочинку), відносин з однолітками, старшими чи молодшими дітьми та дорослими, з якими діти вступають у контакт в тій чи іншій ситуації. Проте морально-етичне виховання залишається цілеспрямованим процесом, а отже визначає зміст, форми, методи та прийоми педагогічних дій. Унікальним у процесі морально-етичного виховання є його безперервність: він не завершується після дзвоника, а продовжується і на перервах, і на інших предметах. Будується процес морально-етичного виховання з простого до більш складного: спочатку вирішуються виховні завдання елементарного рівня, а після цього – складнішого. Для досягнення мети морально-етичного виховання (формування морально-етичних цінностей, якостей, знань, норм звичок та навичок поведінки) використовуються більш ускладнені види діяльності, до якої школярі вже звикли. Ускладнення ж можливі лише з урахуванням вікових й індивідуальних особливостей та можливостей молодших школярів. Важливим у процесі формування морально-етичних цінностей та уявлень у дітей молодшого шкільного віку є і урахування гендерних особливостей, оскільки, наприклад, у хлопчиків, на відмінну від дівчат, почуття соціальної відповідальності та емпатії є менш розвинутими.

Процес морально-етичного виховання проходить у три етапи:

1. Засвоєння початкових правил поведінки, розвиток моральних переконань.
2. Формування морально-етичних понять, цінностей та вироблення моральних почуттів.
3. Застосування морально-етичних норм у житті.

Про рівень морального розвитку особистості молодших школярів говорить ступінь сформованості в них моральних понять. Слід зауважити, що якість розвитку особистості молодшого школяра залежить не лише від вчителя та його виховної роботи, а й від власних зусиль учня, що докладаються ним під час освітнього процесу.

При формуванні морально-етичних понять та уявлень необхідно враховувати не лише специфіку вікового розвитку, але й організаційні аспекти, що сприяють ефективному вихованню:

- виховання проводиться не лише під час виховної роботи, а й поза нею;

- при створенні виховного середовища мають бути залучені всі члени педагогічного колективу;
- вчитель має бути для учнів прикладом вихованої людини, зацікавлювати та надихати дітей;

- під час будь-якої діяльності слід враховувати індивідуальні особливості та можливості, здібності та навички кожної дитини;

- залучення інших позашкільних закладів (гуртки, центри дитячої творчості, спортивні школи, бібліотеки, оздоровчі заклади);

- співпраця з батьками;

- запрошення до співпраці соціальних педагогів та психологів.

Також, для процесу морально-етичного виховання важливими є його динамічність та креативність, оскільки цей процес має бути яскравим, цікавим та легким для засвоєння та запам'ятовування.

Коли мова йде про морально-етичне виховання молодших школярів, слід враховувати і фактори, що сприяють моральному формуванню і розвитку особистості школяра, які поділяються на три групи: соціальні, біологічні та педагогічні. Незлічена кількість соціальних і біологічних факторів впливають на морально-етичне формування особистості дитини, але провідними з них вважаються педагогічні, оскільки саме вони є найбільше керованими та спрямованими на вироблення певних норм відносин (Коменський, 1940). Процес морально-етичного виховання молодших школярів передбачає цілеспрямоване надання їм знань про основні поняття та принципи суспільної моралі, що є необхідною умовою їхнього усвідомлення і подальшого застосування у практичній діяльності. Усвідомивши зміст моральних норм і цінностей, діти здатні адекватно сприймати зразки моральної поведінки, оцінювати вчинки та формувати власні моральні орієнтири. Для цього вкрай важливим є формування морально-етичних понять у молодших школярів.

Морально-етичні поняття – це група слів, що є характеристикою морально-етичних норм, принципів, цінностей, якостей та ідеалів. Кожне з цих понять має специфіку та призначення в системі знань. Вони можуть мати як позитивне, так і негативне значення. Діти опановують всі ці поняття під час навчання.

Формування морально-етичних понять у молодших школярів – це процес, який сприяє розвитку їхньої свідомості, моральних якостей, норм поведінки та цінностей. Це відбувається через виховну діяльність, як у сім'ї, так і в школі, яка спрямована на формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок та звичок поведінки.

Діти опановують всі ці поняття в процесі навчання. Оволодіння змістом морально-етичних понять є одночасно і формуванням здатності до узагальнення у дітей молодшого шкільного віку. Розвиток такої здібності в дитини стає як передумовою, так і наслідком її інтелектуальної діяльності.

Процес формування морально-етичних понять має три головні сходинки:

1. Виникнення хаотичної, неоформленої безлічі предметів, синкретичного їх зчеплення, названого одним словом.

2. Формування понять-груп за допомогою декількох об'єктивних ознак. Такого роду скупчення мають чотири види: коли будь-який помічений зовні зв'язок береться як цілісна підстава для віднесення предметів до загального класу (асоціативний); відбувається взаємне об'єднання і доповнення предметів за допомогою приватної функціональної ознаки (колекційний); здійснюється перехід комплексу від однієї ознаки до іншої таким чином, що одні предмети об'єднуються за допомогою одних, а інші – досконалих інших ознак, при цьому всі вони входять в одну групу (ланцюговий); структура виглядає наступним чином: внутрішньо – комплекс, зовні – поняття (псевдорозуміння).

3. Формування справжніх понять. Тут передбачається, що дитина здатна відокремлювати і абстрагувати елементи, а потім об'єднувати в цілісне поняття поза зв'язком з предметами, до яких вони належать.

Отже, першим етапом формування морально-етичних понять є конкретно-чуттєве сприйняття, що переходить в абстрагування, після якого йде словесне визначення понять. Наступним етапом є вже саме формування понять, що відбувається завдяки переходу від абстрактного до конкретного. Таким чином, зміст поняття стає повним та зрозумілим і розкриває взаємозв'язок з іншими поняттями та їхню залежність одне від одного. Опановування змісту морально-етичних понять одночасно формує у молодших школярів здатність до узагальнення. Розвиток такої здібності в дитини стає як передумовою, так і наслідком її інтелектуальної діяльності. Оскільки у молодших школярів пізнавальна діяльність та емоційна сторона навчання є залежними одна від одної, то важливим моментом стає розуміння того, що логіка та послідовність пізнавальної діяльності молодших школярів має свої особливості й відрізняється від цього ж процесу у дорослої людини. Для початку дитині необхідно сприйняти об'єкт в емоційному плані, після чого починається взаємодія з ним і вже після того починається певне пізнання об'єкта, що відбувається на основі усвідомлення та осмислення своїх дій. Врахування емоційного

сприйняття є важливою складовою процесу формування морально-етичних понять молодших школярів.

Молодший шкільний вік є саме тим періодом розвитку, коли в дітей спостерігається високий рівень сприйняття та засвоєння морально-етичних норм та правил. У молодших школярів починається становлення їхнього соціального «Я», що призводить до серйозного перегляду цінностей: те, що пов'язано з грою стає менш цінним та важливим, а те, що стосується навчальної, пізнавальної діяльності переходить на перший план. В цей час у поведінці молодших школярів спостерігається втрата дитячої безпосередності, для них бути хорошим учнем означає стати дорослим. Отже, говорячи про морально-етичне виховання молодших школярів, необхідно виокремити три сторони особистості (емоційну, волюву, пізнавальну), що створює основні компоненти формування морально-етичних понять:

- Когнітивний (пізнавальний) – оволодіння молодшими школярами знаннями, що мають в собі ознаки морально-етичних понять та зміст морально-етичних відносин; сприяє морально-етичному розвитку учнів, формуванню в них моральної позиції відносно себе та людей, що їх оточують.

- Мотиваційний – є як важливим фактором діяльності, так і рушійною основою особистості; у дорослої людини цей компонент виражається у потребі до самореалізації та самовираження власного морально-етичного потенціалу, проте у дітей молодшого шкільного віку він знаходиться лише на стадії становлення.

- Емоційно-чуттєвий – є комплексом емоцій та почуттів, що пов'язані з усвідомленням морально-етичних понять.

Згідно з класифікацією морально-етичних цінностей, на основі яких формується моральна свідомість молодших школярів, можна визначити такі основні складові:

- Відносини: співчуття, любов, дружба.
- Почуття: обов'язок, повага, вдячність, справедливість.
- Якісні риси: щедрість, доброта, чесність, вірність.

Такі цінності є основою для формування моральних орієнтирів у дітей молодшого шкільного віку і забезпечують розвиток морально-етичних уявлень на різних етапах їхнього навчання та виховання. Вони розвиваються не лише через внутрішню мотивацію учнів, а й завдяки цілеспрямованому педагогічному впливу, який допомагає дитині не тільки засвоїти морально-етичні уявлення, а й навчити їхньому практичному застосуванню у повсякденному житті.

Таким чином, урахування психологічних особливостей молодших школярів та важливість педагогічного впливу під час формування морально-етичних цінностей є важливими аспектами для досягнення успіху в цьому процесі.

Висновки. Осмислення та засвоєння морально-етичних понять є складним

когнітивним процесом, що не може бути зведений до механічного заучування. Молодший шкільний вік є сенситивним (чутливим) щодо усвідомлення морально-етичних норм, тому на сучасну українську школу лягає велика відповідальність щодо формування морально-етичних уявлень, понять, норм, основ і цінностей молодших школярів.

Список використаних джерел

- Зубрицька-Макота, І.В. (2012). Моральна свідомість як морально-психологічний компонент складової системи національної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2 (1). С. 58–68.
- Коменський, Я.А. (1940). *Вибрані педагогічні твори: у 2-х т.* Київ. (1). 246 с.
- Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. Метод. посіб. (2016). Київ: МОН. 39 с.
- Сухомлинський, В.О. (1977). *Вибрані твори: у 5 т.* (3). Київ. 677 с.

Відомості про автора:

Григор'єва Яна Вікторівна

grigorieva.y20@gmail.com

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Наукове Містечко, вулиця, 59, Запоріжжя,
Запорізька обл., 69000, Україна

doi: 10.33842/22195203-2025-34-135-178-182

Матеріал надійшов до редакції 19. 03. 2025 р.

Прийнято до друку 16. 04. 2025 р.

References

- Zubrytska-Makota, I.V. (2012). Moral consciousness as a moral-psychological component of the national security system. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Psychological Series. Issue 2 (1)*. P. 58-68. [in Ukrainian]
- Komensky, Y.A. (1940). *Selected Pedagogical Works: In 2 Volumes*. Kyiv, Vol. 1. 246 p. [in Ukrainian]
- New Ukrainian School: Conceptual Principles of Secondary School Reform. *Methodological Guide*. Kyiv: Ministry of Education and Science of Ukraine, 2016. 39 p. [in Ukrainian]
- Sukhomlynskyi, V.O. (1977). *Selected Works: In 5 Volumes*. Kyiv, 1977. Vol. 3. 677 p. [in Ukrainian]

Information about the author:

Hryhorieva Yana Victorivna

grigorieva.y20@gmail.com

Bogdan Khmelnytsky Melitopol State
Pedagogical University
Scientific Town, Street 59, Zaporizhzhia,
Zaporizhzhia region, 69000, Ukraine

doi: 10.33842/22195203-2025-34-135-178-182

Received at the editorial office 19. 03. 2025.

Accepted for publishing 16. 04. 2025.